

tekst:
**Chris van
 Swaay, Dirk
 Maes &
 Philippe
 Goffart***

Het Bont dikkopje in België en Nederland

Door de groeiende samenwerking tussen De Vlinderstichting en buitenlandse vlinderverenigingen ("British Butterfly Conservation" in Groot-Brittannië, de "Vlaamse Vlinderwerkgroep vzw" en de "Groupe de Travail Lépidoptères" in Wallonië) kunnen we voor het eerst de ecologie en verspreiding van een vlindersoort in Nederland en heel België bekijken. Dat het Bont dikkopje (*Carterocephalus palaemon*) hiervoor uitgekozen wordt is niet echt toevallig: de eerste contacten tussen de Vlaamse Vlinderwerkgroep en De Vlinderstichting zijn juist dankzij dit vlindertje tot stand gekomen.

Voorkomen in België en Nederland

Bij de bespreking van de verspreiding is het moeilijk om streeknamen te vermijden. Figuur 1 toont alle streeknamen die gebruikt worden.

Het Bont dikkopje komt in België en Nederland voor in drie, van elkaar gescheiden, deelgebieden (figuur 1 en 2):

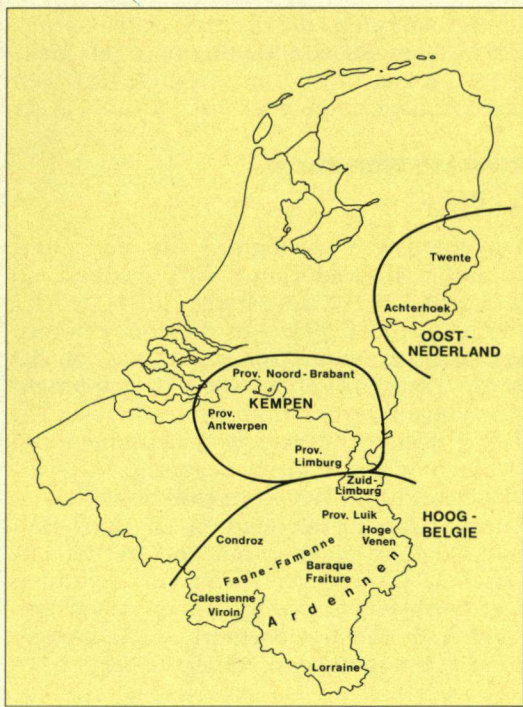
Deelgebied 1: Oost-Nederland (Achterhoek en Twente); dit deelgebied sluit aan bij het grotere areaal in Nedersaksen en Westfalen in Duitsland.

Deelgebied 2: De Kempen; in de provincies Noord-Brabant (Nederland), Nederlands en Belgisch Limburg en Antwerpen (België) komt het Bont dikkopje voor in een min of meer afgezonderd gebied. Hiertoe wordt ook de populatie op de zandgronden van de Schinveldse bossen in Zuid-Limburg gerekend. De twee Vlaamse vindplaatsen buiten de Kempen bevinden zich op een zandheuvel in de buurt van Leuven.

Deelgebied 3: Hoog-België; op het eerste gezicht lijken de Fagne-Famenne, de Calectienne en de Ardennen een apart deelgebied te vormen ten opzichte van de Belgische Lorraine, maar dit is waarschijnlijk te wijten aan een gebrek aan gegevens in het zuiden van de Ardennen. Dit deelgebied sluit in het westen aan bij het Franse areaal en in het oosten bij het areaal van de Eifel. Ook het krijt- en lössgebied van Nederlands Zuid-Limburg wordt tot dit deelgebied gerekend.

Veranderingen in voorkomen

In Nederland geldt het Bont dikkopje als bedreigd. Vergeleken met de eerste helft van deze eeuw is de soort met 53% achteruitgegaan (Wynhoff & Van Swaay, 1995). In Vlaanderen komt het Bont dikkopje vrij stabiel voor in het Kempense deelgebied en lijkt hij momenteel nog niet bedreigd. In Wallonië is de vlinder kwetsbaar (Goffart et al., 1992). Buiten Nederland en Wallonië staat het Bont dikkopje alleen in de Duitse deelstaat Schleswig-Holstein (Landesamt für Naturschutz und Landschaftspflege Schleswig-Holsteins, 1982) en in Oostenrijk (Gepp, 1983) op de Rode Lijst.

Figuur 2 toont de verspreiding van het Bont dikkopje in België en Nederland in drie perioden. Tabel 1 geeft het aantal uurhokken (5 bij 5 km) waar vlieders gezien werden in de drie perioden en verdeeld over de drie deelgebieden. Deze getallen zijn niet gecorrigeerd voor de toegenomen waarnemings- en inventarisatieintensiteit.

Omdat er grote verschillen zijn tussen de deelgebieden worden ze apart besproken.

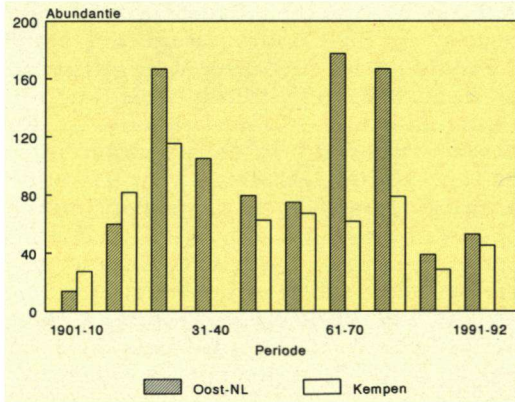
Deelgebied 1: Oost-Nederland

De populatie in Oost-Nederland is eigenlijk maar het randje van een groot verspreidingsgebied in Noord- en Midden-Duitsland. Soorten vertonen aan de rand van hun areaal altijd grotere aantalsfluctuaties dan in het centrum. Dat is onder andere ook de reden van de schommelingen bij Koninginnepage en de Gehak-

kelde aurelia in Nederland. Het Bont dikkopje fluctueert in Oost-Nederland dan ook veel sterker dan in het Nederlandse deel van de Kempen (figuur 3, hierbij is gecorrigeerd voor de waarnemingsintensiteit (Van Swaay, 1995)).

Deelgebied 2: De Kempen

Vermoedelijk is de populatie in de Kempen vrij stabiel (figuur 3). De toename in het aantal uurhokken na 1980 (tabel 1) komt vooral door de atlasprojecten in Nederland (Tax, 1989) en Vlaanderen (Maes & Daniëls, 1993). Tot voor kort waren grote delen van de Kempen nog nooit op vlieders onderzocht. In Belgisch Limburg bleef de soort in vergelijking met het begin van deze eeuw in ieder geval in dezelfde zeldzaamheidsklasse (Maes & Daniëls, 1994).

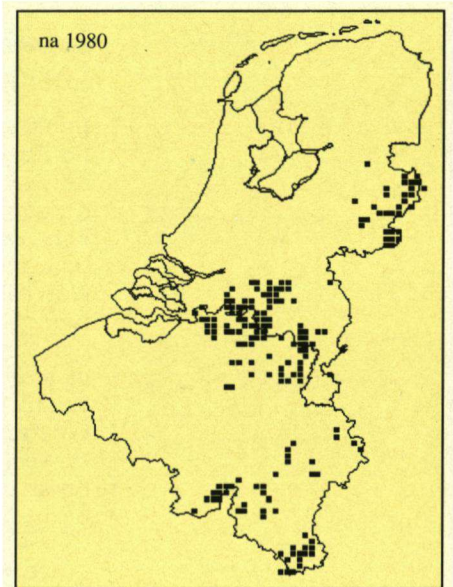
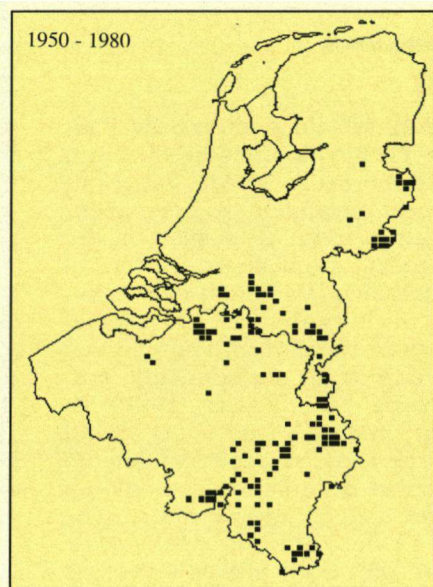
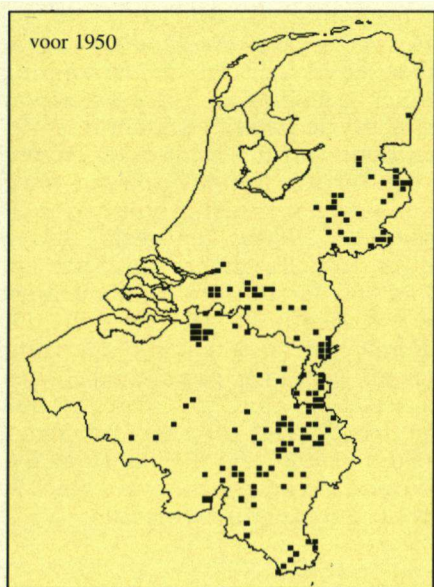

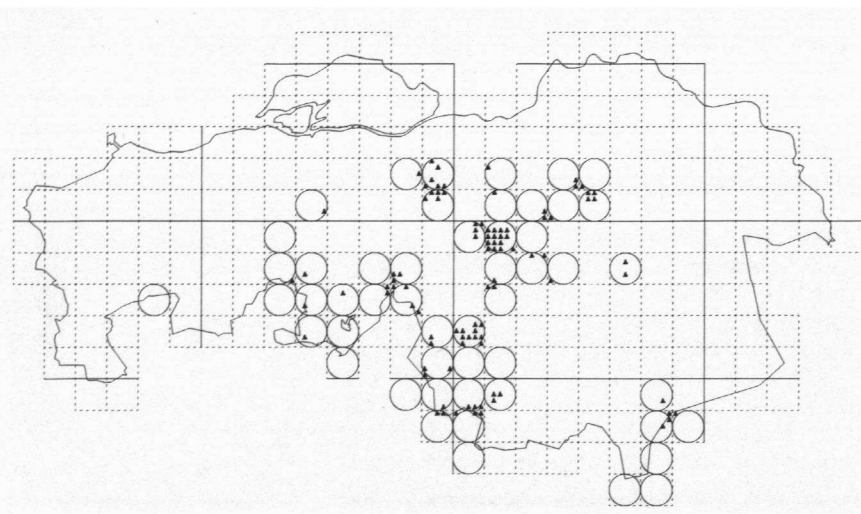
Figuur 1: Ligging van de verschillende gebieden die in de tekst worden besproken.

Figuur 3: Relatieve verbreiding van het Bont dikkopje in Oost-Nederland en in het Nederlandse deel van de Kempen in de loop van deze eeuw. De getallen zijn gecorrigeerd voor verschillen in waarnemingsintensiteit.

Desalniettemin lijkt de situatie op de kaartjes met uurhokken rooskleuriger dan hij in werkelijkheid is. Figuur 4 toont voor de Nederlandse provincie Noord-Brabant de verspreiding na 1980 in kilometerhokken en in uurhokken. De weergave in veel uurhokken is het gevolg van één waarneming in slechts één kilometerhok. Dit kaartje maakt ook duidelijk dat er maar een paar grote populaties zijn (bijvoorbeeld de Kampina bij Boxtel).

Figuur 2: Waarnemingen van het Bont dikkopje in België en Nederland in drie perioden.

Figuur 4:
Waarnemingen van het Bont dikkopje in de provincie Noord-Brabant na 1980.
 De open cirkels zijn atlasblokwaarnemingen (5x5 km), de kleine driehoekjes zijn kilometerhokwaarnemingen.

Deelgebied 3: Hoog-België

In Hoog-België komt het Bont dikkopje voor in vier verschillende geografische regio's: in de Cendroz werd het Bont dikkopje recent niet meer waargenomen, in de Calestienne (Viroin-vallei) en de Fagne-Famenne (Lesse-bekken) is hij nog wel aanwezig. In de Ardennen komt de soort echter zeer lokaal voor (Baraque Fraiture, Hoge Venen en enkele andere plaatsen) terwijl de soort in de Belgische Lorraine nog verspreid waargenomen kan worden. Vooral in het noord-oostelijke deel van dit deelgebied (Zuid-Limburg in Nederland en de provincie Luik in België) is het Bont dikkopje sterk achteruitgegaan.

Tabel 1: Aantal 5 bij 5 km-hokken waar het Bont dikkopje gezien is. De drie deelgebieden staan aangegeven in figuur 1.

Deelgebied	voor 1950	'50-'80	na '80	Totaal
Oost-Nederland	33	18	32	56
De Kempen	51	55	101	151
Hoog-België	71	76	49	137
Totaal	155	149	182	

Leefgebied

In Oost-Nederland, de Kempen, de Fagne-Famenne en het noordelijke deel van de Belgische Lorraine wordt het Bont dikkopje vooral gevonden op open plekken en brandgangen in bossen of bij bosranden langs kapvlakten, paden of sloten in beekdalen. Vaak zijn deze lokaties gelegen in de buurt van heidegebieden. Open water in de vorm van een ven of sloot is vaak in de onmiddellijke omgeving aanwezig (Van Swaay, 1990). In de Ardennen vinden we de soort vooral in veengebieden en in brandgangen en open plekken in de naaldbossen, die op deze gronden aangeplant werden. In de Calestienne en het zuidelijke deel van de Lorraine komt het Bont dikkopje voor op

kalkgraslanden, die grenzen aan bosranden. Gemeenschappelijk aan al deze leefgebieden is de aanwezigheid van een min of meer ruige bosrand.

Vliegtijd

De vroegste waarneming van een Bont dikkopje in Nederland werd gedaan op 27 april 1981 (Van Swaay, 1994). In Nederland wordt 90% van de Bont dikkopjes waargenomen tussen 19 mei en 19 juni. De mannetjes vliegen gemiddeld drie dagen eerder dan de vrouwtjes. Tabel 2 geeft de eerste waarnemingen per deelgebied in de jaren negentig. In Oost-Nederland lijkt het Bont dikkopje later te vliegen dan in de Kempen en Hoog-België. Dit is in tegenspraak met eerder onderzoek waarin geen verschil gevonden werd tussen de vliegtijden in de deelgebieden in Oost-Nederland en de Nederlandse Kempen (Van Swaay, 1991).

Tabel 2: Vroegste waarneming per deelgebied

Deelgebied	1991	1992	1993	1994	gem.
O-Nederland	30/5	21/5	11/5	18/5	20/5
De Kempen	10/5	16/5	5/5	13/5	11/5
Hoog-België	10/5	14/5	10/5	11/5	11/5

Levenscyclus en -wijze

Het leggen van de eitjes gebeurt zo goed als steeds op breedbladige grassen (zie verder). Een tiental dagen na de ei-afzetting komen de eitjes uit. De rupsen van het Bont dikkopje eten tot in oktober. De soort overwintert als volwassen rups in een kokertje van bijgesponnen grasbladeren op een hoogte van 5-30 cm boven de grond.

Na de overwintering zont de rups nog één tot twee weken en gaat vervolgens zonder te eten over tot de verpopping. Begin mei komen dan de eerste Bont dikkopjes uit de pop te voorschijn.

Het mannetje van het Bont dikkopje verdedigt een territorium dat gekozen wordt op basis van een gunstig mikro-klimaat (Ravenscroft, 1994b) en valt andere mannetjes en zelfs andere insecten aan indien ze zijn territorium binnendringen (Emmeth & Heath, 1989). Het Bont dikkopje komt voor op een vrij kleine ruimte en heeft een lage populatiedichtheid (in tegenstelling tot wat Bink (1992) hierover zegt). Het is een honkvaste soort (Bink, 1992), die niet in staat lijkt tot spontane herkolonisatie van geschikte leefgebieden op grotere afstand.

Waard- en nektarplanten

Er worden in de literatuur allerlei breedbladige grassen als waardplanten genoemd. Dat deze lijst niet compleet is bleek bij het volgen van enkele vrouwtjes in Noord-Frankrijk door Martin Warren (British Butterfly Conservation): hij vond meteen weer twee nieuwe waardplanten; Duinriet (*Calamagrostis epigejos*) en Bosgierstgras (*Millium effusum*) (Warren, 1990). Vermoedelijk wordt in België en Nederland het grootste deel van de eitjes echter maar op een viertal grassoorten gelegd: Pijpestrootje (*Molinia caerulea*), Hennegras (*Calamagrostis canescens*), Boskortsteel (*Brachypodium sylvaticum*) en Gevinde kortsteel (*Brachypodium pinnatum*). Een vergelijking met de verspreiding van deze grassoorten met die van het Bont dikkopje maakt duidelijk dat in de verschillende deelgebieden vermoedelijk ook verschillende grassoorten als waardplant gebruikt worden (Van der Meijden et al., 1989; Mennema et al., 1985; Van Rompaey & Delvosalle, 1979). Zowel het vrouwtje als het mannetje hebben een grote behoefte aan nectar, maar ze zijn weinig kieskeurig wat bloemkeuze betreft.

Deelgebied 1 en 2: Oost-Nederland en de Kempen

In Oost-Nederland en de Kempen ontbreken Boskortsteel en Gevinde kortsteel of ze zijn zeldzaam. Ei-afzetting op het talrijk voorkomende Hennegras en Pijpestrootje is geconstateerd in Oost-Nederland.

De meest gebruikte nectarplanten zijn: Echte koekoeksbloem (*Lychnis flos-cuculi*) en Braam (*Rubus spec.*) in of nabij bosranden (Tax, 1989).

Deelgebied 3: Hoog-België

In Hoog-België ontbreekt Hennegras of is zeldzaam. Afhankelijk van het leefgebied komen drie grassoorten in aanmerking: op de kalkgraslanden in de Caestienne en in het zuidelijke deel van de Lorraine Gevinde kortsteel, aan de bosranden in Fagne-Famenne Boskortsteel en Pijpestrootje. Ook in Nederlands Zuid-Limburg was Boskortsteel vermoedelijk de belangrijkste waardplant (Van Swaay, 1990). In de veengebieden van de Ardennen en in de open bosplekken en heidegebieden in het noordelijke deel van de Lorraine is Pijpestrootje de voornaamste waardplant.

Meest gebruikte nectarplanten in de veengebieden zijn Krupend zenegroen (*Ajuga reptans*), Adderwortel (*Polygonum bistorta*), Echte koekoeksbloem (*Lychnis flos-cuculi*) en in mindere mate Vogelmuur (*Stellaria media*), Rode bosbes (*Vaccinium vitis-idaea*), Schapezuring (*Rumex acetosa*) en Gewone ereprijs (*Veronica chamaedrys*) (Goffart, ongepubliceerde gegevens).

Het is opvallend dat het Bont dikkopje vooral sterk is achteruitgegaan in gebieden waar Boskortsteel als waardplant gebruikt wordt. Een goede reden hiervoor is niet aan te geven. Ook in Engeland, waar deze vlindersoort in de jaren zestig plotseling verdween, werd Boskortsteel gebruikt. De verspreidingsgegevens van deze grassoort laten echter geen achteruitgang zien.

De Plateaux op de grens van België en Nederland, leefgebied van het Bont dikkopje.

foto: Philippe Goffart

Bedreigingen

In het zuiden van België, waar het Bont dikkopje gevonden wordt aan de rand van kalkgraslanden, lijkt hij weinig bedreigd.

In de overige delen van België en Nederland wordt dit dikkopje vooral in vochtige terreinen gevonden. Hier wordt de belangrijkste bedreiging gevormd door de verdroging. Als de waardplant op een te droge ondergrond staat bevat hij laat in de herfst te weinig voedingswaarde voor de rupsen, waardoor lokale populaties kunnen verdwijnen. Het verdwijnen van voldoende nektarplanten (door verdro-

Een leefgebied van het Bont dikkopje in Hoog-België, in de Famenne.

Summary

A brief account is given of the distribution and ecology of the Chequered Skipper (*Carterocephalus palaemon*) in Belgium and the Netherlands. In the Netherlands the butterfly has been classified as an endangered species whereas in Flanders the population has remained stable. The Chequered Skipper is found in three main sites, each located separately from the other.

The habitat consists of open spaces in woodlands or wood edges, often near to heathland. The sites are characterised further by the presence of one or more of the main foodplants i.e. *Molinia caerulea*, *Calamagrostis canescens*, *Brachypodium sylvaticum* and *Brachypodium pinnatum*. The drying-out of the soil, and as a result the disappearance of foodplants and nectar plants, is seen to be the

ging en vergrassing) kan eveneens bijdragen tot het afnemen of zelfs verdwijnen van het Bont dikkopje. Door het wegvallen van begrazing door grote grazers en hakhoutbeheer in bossen zijn heel wat lichtrijke, ruigere bosranden verdwenen terwijl net op deze plaatsen het Bont dikkopje bij voorkeur te vinden is.

Beheer

Met het voorgaande als achtergrondkennis kunnen we trachten beheersmaatregelen te geven die niet alleen gunstig zijn voor het Bont dikkopje, maar voor veel andere ongewervelden die in hetzelfde leefgebied voorkomen. Het tegengaan van verdroging (zowel van de bodem als van het mikro-klimaat) is zonder twijfel de voornaamste beschermingsmaatregel. Waardplanten moeten immers tot in de herfst groen blijven om voldoende voedsel te bevatten voor de rupsen (Ravenscroft, 1994b). Ook Weeda et al. (1994) geven aan dat Hennegras enkel geschikt is voor de rupsen als de bodem niet te schraal is en door kwel of ondiepe overstromingen ook 's zomers nat blijft. Voorts moeten bloemrijke, grazige vegetaties in de bosrand of op brede bospaden behouden blijven of gecreëerd worden (Warren, 1990). Het niet maaien net vóór de overwintering biedt het Bont dikkopje een voldoende aantal geschikte grasbladeren voor het maken van een overwinteringskoker (hibernaculum). Bij sterke vergrassing zou er kleinschalig geplagd kunnen worden om tijdens de vliegtijd het Bont dikkopje van voldoende nektarplanten te voorzien.

Dankwoord

In de eerste plaats bedanken we alle medewerkers aan de atlasprojecten in Nederland (De Vlinderstichting), Vlaanderen (De Vlinderwerkgroep) en Wallonië (Groupe de Travail Lépidoptères), die ons waarnemingen van het Bont dikkopje gegeven hebben. Prof. Dr. Charles Verstraeten en Benoit De Bast bezorgden ons tevens de oudere gegevens uit de databank van Gembloux, waarvoor zeer veel dank. Hans Van Dyck heeft een eerdere versie gelezen en van nuttig commentaar voorzien.

Literatuur:

- Bink, F.A., 1992. Ecologische Atlas van de Dagvlinders van Noordwest-Europa. Schuyt & Co, Haarlem.
- Gepp, J., 1983. Rote Liste gefährdeter Tiere Österreichs. Bundesministerium für Gesundheit und Umweltschutz, Wien.

- Goffart, P., M. Baguette & B. De Bast, 1992. La situation des Lépidoptères en Wallonie ou Que sont nos papillons devenus ? Bull. Anns Soc. r. belge Ent. 128: 355-392.
- Landesamt für Naturschutz und Landschaftspflege Schleswig-Holsteins, 1982. Rote Listen der Pflanzen und Tiere Schleswig-Holstein, Heft 5, Kiel.
- Maes, D. & L. Daniëls, 1993. Voorlopige Atlas van de Vlaamse dagvlinders. Jeugdbond voor Natuurstudie en Milieubescherming vzw, Gent.
- Maes, D. & L. Daniëls, 1994. Dagvlinders in Limburg: vroeger en nu. Likona Jaarboek '93: 32-40. LIKONA, Hasselt.
- Meijden, R. van der, C.L. Plate & E.J. Weeda, 1989. Atlas van de Nederlandse Flora 3: Minder zeldzame en algemene soorten. Onderzoeksinstituut Rijksherbarium Leiden, CBS Voorburg/Heerlen.
- Mennema, J. A.J. Quené-Boterenbrood & C.L. Plate, 1985. Atlas van de Nederlandse Flora 3: Zeldzame en vrij zeldzame planten. Bohn, Scheltema & Holtema, Utrecht.
- Ravenscroft, N.O.M., 1994a. Environmental influences on mate location in male chequered skipper butterflies, *Carterocephalus palaemon* (Lepidoptera: Hesperitidae). Animal Behaviour 47: 1179-1187.
- Ravenscroft, N.O.M., 1994b. The ecology of the chequered skipper *Carterocephalus palaemon* in Scotland. II. Foodplant quality and population range. Journal of Applied Ecology 31: 623-630.
- Rompay, E. Van, & L. Delvosalle, 1979. Atlas van de Belgische en Luxemburgse Flora (Pteridofyten en Spermatofyten). Tweede uitgave. Nationale Plantentuin, Meise.
- Swaay, C.A.M. van, 1990. Het Bont dikkopje als voorbeeld voor de Engelse herintroductie. Vlinders 5 (3): 81-85.
- Swaay, C.A.M. van, 1991. De vliegtijd van dagvlinders. Vlinders 6 (4): 4-9.
- Swaay, C.A.M. van, 1994. Eerste waarnemingen 1993. Vlinders 9 (1): 14-16.
- Swaay, C.A.M. van, 1995. Measuring changes in butterfly abundance in The Netherlands. In: A.S. Pullin (ed.). Ecology and Conservation of Butterflies. Chapman & Hall, London.
- Tax, M.H., 1989. Atlas van de Nederlandse dagvlinders. De Vlinderstichting, Wageningen & Natuurmonumenten, 's-Graveland.
- Warren, M.S., 1990. The Chequered Skipper (*Carterocephalus palaemon*) in Northern Europe. British Butterfly Conservation Society Ltd, Dorset.
- Weeda, E.J., R. Westra, Ch. Westra & T. Westra, 1994. Nederlandse oekologische Flora: wilde planten en hun relaties 5. VARA/Vewin.
- Wynhoff, I. & C.A.M. van Swaay, 1995. Bedreigde en kwetsbare dagvlinders in Nederland. Basisrapport met voorstel voor de Rode Lijst. De Vlinderstichting, Wageningen.

* Chris van Swaay is werkzaam bij De Vlinderstichting, Dirk Maes bij het Instituut voor Natuurbehoud en Philippe Goffart bij de Université Catholique de Louvain.